

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

(повне найменування вищого навчального закладу)

Історичний факультет

(повне найменування інституту/факультету)

Кафедра історії України

(повна назва кафедри)

Дипломна робота

бакалавра

(освітній ступінь)

на тему: «Кам'янець – Подільська фортеця в контексті історичного розвитку міста та регіону у XIV –XVII ст.»

«Kamenetz – Podlsky fortress in the context of the historical development of the city and the region in the XIV – XVII centure»

Виконала: студентка денної форми навчання
напряму підготовки 6.020302 Історія
Теравська Ольга Ігорівна

Керівник к.і.н., доц. Синявська О. О.

Рецензент к.і.н., доц. Петрова Н. О.

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

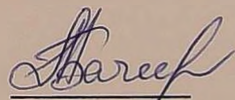
№ 10 від 17.05 2017 р.

Захищено на засіданні ЕК № 2

протокол № 23 від 15.06 2017 р.

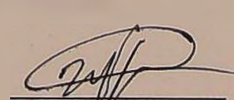
Оцінка Відмінно 1 А 1 90
(за національною шкалою, шкалою ECTS, бали)

Завідувач кафедри

(підпис)

Бачинська О. А.
(прізвище, ініціали)

Голова ЕК

(підпис)

Гребцова І. С.
(прізвище, ініціали)

4/к 429 798

Одеса – 2017

Зміст

Вступ.....	3
Розділ 1. Огляд джерельної та історіографічної бази дослідження.....	8
1.1. Аналіз джерел.....	8
1.2. Висвітлення теми в історіографії.....	15
Розділ 2. Виникнення та розбудова Кам'янець – Подільської фортеці.....	21
2.1. Теорії походження міста Кам'янець – Подільського.....	21
2.2. Фортифікаційна розбудова Поділля у XIV – XVII ст.....	27
2.3. Етапи розбудови фортеці.....	32
2.4. Фортифікаційні споруди Старого міста.....	36
Розділ 3. Історична еволюція міста в XIV – XVII ст.....	41
3.1. Історія міста в контексті середньовічної історії регіону.....	41
3.2. Історія воєнних дій в м. Кам'янець – Подільський у XVII ст.....	46
3.3. Кам'янець-Подільський еялет: історія протектората.....	54
Висновки.....	59
Список джерел та літератури.....	62
Додатки.....	67

ВСТУП

Актуальність теми. Територіальне і політичне розмежування між Правобережною Україною і Лівобережною є особливо актуальним для обговорень на початку третього тисячоліття. Підвищену увагу викликають особливості історичного розвитку цих регіонів.

Дуже цікавим уявляється простежити міжнародний інтерес по відношенню до території Поділля, особливо не на великій території, а в певній конкретній місцевості, що займає специфічне положення в силу своїх історико-географічних особливостей. Такою ключовою ланкою є Кам'янець-Подільський. У всі часи він був об'єктом підвищеної уваги народів, що переселялися, а потім важливим воєнно-стратегічним пунктом, де схрещували зброю європейські і азійські держави.

Місто Кам'янець-Подільський достатньо відоме в Україні. Воно вражає своєю насиченою історією, самобутньою красою, оригінальною культурою та фортифікаційними спорудами, які відомі навіть за межами України. Чимало дослідників присвячували свої праці цій темі. І все таки час показує, що попри значну увагу деяких дослідників до історії міста є багато нез'ясованих питань.

Робота є актуальною у зв'язку з дослідженням мікроісторії, яка ритмічно розвивається у вітчизняній історіографії. На прикладі одного населеного пункту видається можливим ретроспективно прослідкувати історичну долю певного регіону, а подекуди – навіть історію усієї держави.

Кам'янець-Подільський – це загадкова квітка на камені, місто-легенда, початок заснування якого загубився в тисячоліттях історії унікального острова в каньйоні р. Смотрич. Його називають містом семи культур – за кількістю національностей, що тут мешкали і привносили свої особливості у його створення. У різні часи тут проживали українці, турки, татари, вірмени, євреї, литовці і, звичайно ж, поляки. Татари побудували першу фортецю;

турки – мінарет, бастіони, замурували римський арочний міст в кам'яний саркофаг; вірмени заснували найбільшу общину на Україні, багату настільки, що королі польські брали кредит на військові потреби; євреї торгували; українці жили, працювали, будували; поляки воювали, будували і знову воювали.

Кам'янець-Подільський відвідало чимало яскравих особистостей –Т. Шевченко, М. Булгаков, тут служив упорядник російського тлумачного словника В. Даль, закінчив семінарію М. Достоевський (батько Федора Достоевського), К. Батюшков, А. Міцкевич, М. Леонтович, російські імператори, королі й великі князі Польщі та Литви, султани Туреччини, українські гетьмани, польська Мата Харі – красуня Софія Потоцька.

Окрасою міста є фортеця, відома з XIV століття як частина оборонної системи міста Кам'янець, що є складовою частиною Національного історико-архітектурного заповідника «Кам'янець» і належить до семи чудес України. До складу Кам'янецької фортеці входять одинадцять башт, кожна з яких має свою назву й історію. Так, найвища башта названа Папською тому, що була збудована на кошти, надіслані Папою Римським Юлієм II. У Чорній (кутовій) башті знаходиться криниця завглибшки 40 м і діаметром 5 м, видовбана у скелі. У підземеллях Замкового комплексу відкрито експозиції, що відтворюють сторінки його історії. У західному бастіоні реконструйовано панораму оборони замку 1672 р. під час турецької навали. У східному бастіоні розміщено експозицію, присвячену історії легкої метальної зброї на Поділлі.

Мета роботи – дослідити історію міста і фортеці як єдиного організму, що розвивався в залежності від історичних подій на території Поділля.

У зв'язку з поставленою метою у роботі реалізуються **основні завдання:**

- опрацювати джерельну базу та бібліографію даної теми;
- розглянути гіпотези щодо виникнення та початку розбудови міста Кам'янець-Подільський;

- виявити найдавніші письмові згадки та найважливіші дати в історії Кам'янця;
- дослідити фортифікаційний процес розбудови Поділля у XIV – XVII ст.;
- простежити історичну розбудову Кам'янець-Подільської фортеці та розкрити історичну еволюцію міста у XIV – XVII ст.;
- визначити цікаві свідчення про місто та фортецю під литовсько-польським пануванням, в період Руїни, під протекторатом Османської імперії.

Об'єктом дослідження є Кам'янець-Подільська фортеця.

Предметом дослідження виступає історія розбудови фортифікаційних споруд міста з XIV по XVII ст. в контексті історичного розвитку регіону.

Хронологічні межі даного дослідження окреслені XIV – XVII ст. Нижня хронологічна межа обумовлена тим, що з XIV ст. почалася активна розбудова фортеці як частини оборонної системи міста Кам'янець, колишньої столиці Подільського князівства XIV–XV ст., що зафіксовано в історичних джерелах. Верхньою хронологічною межею, відповідно до теми роботи, є кінець XVII ст., що обумовлено удосконаленням фортифікації замка, яка внесла значні зміни в усі сфери розвитку міста.

Територіальні межі охоплюють територію сучасного міста Кам'янець-Подільського – колишньої столиці Подільського князівства XIV–XV ст., Подільського воєводства XV–XVII ст. у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої та Кам'янець-Подільський єялет.

При опрацюванні й узагальненні нагромадженого матеріалу застосовано проблемно-хронологічний і статистично-аналітичний **методи дослідження**. Одним з найбільш важливих в цій області є порівняльно-історичний метод, який не тільки виділяє глибинні проблеми дослідження, але і вказує на подібності та особливості в історичних процесах. Як і будь-яка інша наука, історія взаємопов'язана з іншими дисциплінами, які допомагають пізнавати невідоме для пояснення тих чи інших історичних подій. Серед

міждисциплінарних методів дослідження, було використано картографічний метод, за допомогою якого можна було визначити місце розташування міста та самої фортеці. Завдяки історико-системному аналізу було показано, що об'єкт дослідження, а саме Кам'янець-Подільська фортеця, виступає як єдиний організм з містом. Це обумовлено тим, що ці дві системи впливають на функціонування одна одної. За принципом історизму усі історичні події розглядалися в процесі їх виникнення і діалектичного розвитку. З'ясовувалися об'єктивні і суб'єктивні передумови цих подій, закономірність виникнення, конкретно-історичне середовище протікання і виявлення їх значення для подальшого історичного розвитку. Принцип науковості допоміг для розкриття причинно-наслідкових зв'язків явищ, процесів, подій, включення в засоби навчання науково перевірених знань, які відповідають сучасному рівню розвитку науки.

Аналіз джерел та історіографії наведено у першому розділі роботи. Тут зазначимо, що для вивчення окремих аспектів історії Кам'янця-Подільського слід розпочинати з ознайомлення цілісної картини його розвитку у визначений період. У даному випадку вивчення Кам'янець-Подільської фортеці в історії Поділля XIV–XVII ст. передбачає ознайомлення з історією виникнення самого міста, з особливостями розбудови фортифікаційних споруд та їх функціонування.

Описи іноземців, які використанні в дослідженні є повністю репрезентативними джерелами, які містять докладну інформацію про економічний розвиток краю, соціальний склад населення, його заняття. Використання цих пам'яток разом з іншими джерелами дає можливість порівняти та вивчити фортифікаційні аспекти міста контексті історії всього регіону.

На сьогодні топографічні і камеральні описи Подільської губернії та Кам'янця-Подільського збереглися у мемуарах та спогадах У. фон Вердума та Э. Челеби. Структура описів включає дані про природно-географічні,

демографічні показники поселення, кількість населення, види господарювання, побутові умови життя, пам'ятки історії та культури тощо.

Загальну картину історії Кам'янця-Подільського, аспекти фортифікаційного устрою регіону, а також загальні матеріали подавали в своїх працях дослідники І. Данілов, О. Завальнюк, О. Комарницький, краєзнавець Ю. Сіцинський та інші. Вони активізували збір даних щодо Кам'янця. Більшість праць на початку ХХ ст. мали частіше колективний характер, проте можна відмітити ґрунтовне дослідження О. Андріян, який, вивчаючи фортифікаційну розбудову краю, не оминув питання про використання артилерії в оборонних спорудах. Найґрунтовнішими у висвітленні теми є дослідження Євгенії та Ольги Пламеницьких, в яких на основі широкої документальної бази наводяться різні версії щодо заснування та інформація про історичний розвиток Кам'янця-Подільського. У дипломній роботі використано статті із газет, які випускались у досліджуваному місті.

Структура роботи. Дипломна робота містить три розділи, які складаються з підрозділів, висновків, списку джерел та літератури.

В першому розділі роботи розглянуто джерельну базу та історіографію теми. Опрацьовано наративні джерела та описи мандрівників, які перебували на даній території, проаналізовано історичні праці. У другому розділі досліджено питання про початок та подальшу розбудову фортеці і міста Кам'янець-Подільський на тлі фортифікаційних процесів у регіоні. У третьому розділі охарактеризовано історичний розвиток міста Кам'янець-Подільський, де ретроспективно досліджуються етапи його поступу у XIV – XVII ст. в залежності від політичної історії Поділля. Особлива увага зосереджена на воєнних діях у XVII ст. У висновках наводяться підсумки дослідження. В додатках вміщено Мідьорит Кам'янець – Подільського 1672 р. та символічне зображення Кам'янецького замку XVII ст. художником Сіріс.

Загальна кількість опрацьованих джерел та літератури – 46 одиниць, із них: джерел – 7, літератури – 39.

ВИСНОВКИ

Поділля є строкатим регіоном з історико-архітектурної точки зору. Його територія відома своєю винятковою геополітичною роллю в житті Південно-Західної Русі – України. А саме тим, що Поділля було розташоване на перехресті важливих торговельних шляхів. Впродовж історичного розвитку на теренах даної території перетиналися політичні інтереси Литви, Польщі, Золотої Орди, Туреччини, Росії.

Історія Кам'янця-Подільського епохи середньовіччя та ранньої нової доби – невичерпна скарбниця у культурній спадщині України. Кам'янець – одне з найдавніших українських міст, час виникнення якого відноситься до рубежу XII ст. Значного розвитку він досяг у XIV – XVII ст. Писемні джерела засвідчують, що до початку 30-х рр. XV ст. місто виступало столицею Подільського князівства у складі Литви, а з 1434 і до 1672 рр. – центром Подільського воєводства, Кам'янецького староства, однойменного повіту під владою Польщі й з 1672 по 1699 рр. – столицею Кам'янецького єялету Османської імперії. З 1699 р. місто знову потрапило до володінь Польщі і виконувало тотожні функції як і до 1672 р.

Проаналізований комплекс джерел та літератури свідчить про зацікавленість істориків та краєзнавців у вивченні історії як регіону в цілому, так і історії міста Кам'янець-Подільський та його фортифікацій.

Однією з історичних проблем, котрі постають перед багатьма дослідниками, є питання заснування Кам'янця. На сьогодні існують три теорії виникнення Кам'янця як міста. Перша – про давньоримське походження міста – презентована київськими архітекторами Є. Пламеницькою та О. Пламеницькою. Друга теорія належить кам'янець-подільським вченим І. Винокуру та М. Петрову, котрі вказують на давньоруську теорію заснування міста. Остання належить львівському досліднику Я. Дашкевичу, який на основі литовських хронік вказує на те, що Кам'янець був заснований в другій половині XIV ст.

Розглянувши історико-архітектурний розвиток Подільської землі, зазначимо, що з розбудовою фортифікаційних споруд на даній території було розпочато утворення фортеці як такої. Кожна будівля виділялася своїми особливостями спорудження і застосуванням їх у системі оборони, що використовувалась у той чи інший історичний період. Оборонні споруди кожного етапу відображали цілі та задачі свого періоду як у воєнно-політичному, так і в соціально-економічному напрямку, а також відповідали будівельним традиціям та розвитку зброї і фортифікаційного мистецтва.

Проблема вивчення фортифікаційної розбудови Поділля пояснюється складністю архітектурно-археологічних досліджень здебільшого зруйнованих, занедбаних й спотворених замчищ, фортець, замків та оборонних храмів. Але на сьогодні є такі науковці, котрі займаються даною проблемою, адже Поділля із історико-архітектурної точки зору залишається перлиною України.

У середні віки місто Кам'янець-Подільський було справжньою фортецею і мало дві однаково потужні групи фортифікацій: міські укріплення та Стару фортецю. Стара фортеця займає острів (1200х600 м) і сполучається з плато дуже вузьким (до 10 м) скелястим перешийком завдовжки 105 м. Висота прямовисних стінок каньйону (близько 30 – 40 м) й вузький перешийок, який на випадок облоги перекривався річковими шлюзами, робили острів-фортецю взагалі неприступною.

Старий Замок був передбачений для захисту і ведення близького бою. Новий Замок спроектований і побудований відповідно до нових вимог, коли бій вже вівся далекобійними гарматами, гарматами, вогнепальною зброєю.

Отже, фортифікаційний ансамбль міста формувався протягом сторіч і гармонійно поєднує в собі елементи оборонної архітектури різних епох різних фортифікаційних шкіл. Основу його оборонної архітектури закладено в період Київської Русі і Великого князівства Литовського.

Плануванням і перебудовою фортеці займалися різні архітектори. У XIV столітті це були місцеві майстри будівельні. А ось вже у XV – XVII

столітті керували будівництвом запрошені європейські зодчі. Зокрема, працювали архітектори І. Каміліус, І. Претфус, Т. Шомберт.

Очевидно, що розвиток міста йшов шляхом переходу влади з рук в руки. Відчувався вплив польської та литовської влади на встановлення там органів магістрату. Місто розвивалося в усіх аспектах, таких як соціально-політичному, економічному та національному, а саме відчувався вагомий вплив польської, вірменської та української громад.

Описуючи тяжкий стан Кам'янця-Подільського під владою Османської імперії, варто зауважити, що не припиняло припливу українського та польського населень на територію даного регіону.

Кам'янець-Подільський – оборонний форпост, центр ремесел і торгівлі, культури та релігії. Він не залишав байдужим як населення України, так і іноземців, які колись побували на Подільській землі. Від своїх вражень, багато з них залишили цінні і багатогранні свідчення, що стали корисними у проведеному дослідженні.

Кам'янець-Подільська фортеця вважається візиткою міста. Але місто-легенда фортецею не обмежується. Замок – це лише маленька частина цього неповторного міста України. За замковим мостом знаходиться більше сотні інших визначних пам'яток. Щоб гарно роздивитися і вивчити їх, не вистачить і тижня, а щоб описати – то, мабуть і року...

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

Документи і матеріали

1. Дашкевич Я. Р. Грамота Федора Дмитровича 1062 року / Я. Р. Дашкевич // Наук. інформац. бюлетень. – 1962. – № 4. – С. 9 – 30.

Наративні джерела

2. Borek P. Kamieniec Podolski w świetle przekazów diariuszowo-pamiętnikarskich XVII w. / P. Borek. – «Kamieniec Podolski: studia z dziejów miasta i regionu». – Kraków, 2000, t. 1, s. 159 – 180.
3. Czubinski J. Studia nad historyczną ikonografią wiodoków i panoram Kamienca Podolskiego / J. Czubinski // Kamieniec Podolski. Studia z dziejów miasta i regionu. — Krakow, 2000. — T. 1. — S. 335.
4. Dlugosz J. Roczniki czyli Kroniki sławnego Krolewstwa Podolskiego / Tłum. S. Gaweda, Z. Jablonowski, A. Jochelson, J. Radziszewska, K. Stachowska, A. Strzelicka. — Warszawa, 1962. — T. 1. — S. 171.
5. N. De Fer. Vue de la ville Kamieniec-Podolski. — Paris, 1691.

Мемуари та спогади

6. У. фон Вердум. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672...через королівство Польське / Ульріх фон Вердум // Жовтень. – 1983. – № 9. – С. 84 – 99; № 10. – С. 89 – 105.
7. Челеби Э. Книга путешествия (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века) / Э. Челеби // Земли Молдавии и Украины. Вып. 1. — М., 1961. — С. 54 – 55.

ЛІТЕРАТУРА

8. Андріян О. Дещо про раннє використання артилерії в фортифікаційних спорудах Кам'янця-Подільського / О. Андріян // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 43.

9. Білецька О. Поділля на зламі XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області / О. Білецька. – Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
10. Борисевич С. О. Історична доля кам'янецького архіву / С. О. Борисевич // Матеріали Х-ї Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 528 – 530.
11. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Олег Будзей. – Львів: Світ, 2005. – 272 с. – (Серія: Історичні місця України).
12. Будянська Т. М. Замок у Кам'янець-Подільському (Пам'ятник архітектури XIV-XVIII ст.) / Т. М. Будянська. – К. : Державне видавництво літератури з будівництва і архітектури УРСР, 1961. – 32 с.
13. Винокур І., Петров М. До початку історії Кам'янця-Подільського // *Марра Mundi*. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів-Київ-Нью-Йорк, 1996. – С. 113 – 135;
14. Винокур І. С., Хотюн Г. М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник / І. С. Винокур, Г. М. Хотюн. – Львів: Каменяр, 1981. – 91 с.
15. Винокур І., Петров М. Про час заснування Кам'янець-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // *Краєзнавство*. – 1999. – № 1 – 4. – С. 10 – 23.
16. Грушевський М. Опис Подільських замків Скали, Кам'янця, Смотрича й Летичева й їх споряджений при передаванні їх старості подільському Станіславу з Ходча / М. Грушевський // *ЗНТШ*. – Львів, 1895. – Т. VII Устава. – Кн. 3. – С. 1 – 14.
17. Данілов І. Кам'янець на Поділлі: історія фортеці / І. Данілов // *Дивокрай*. – 1997. – Вип. 2: Хмельниччина подільська. – С. 25 – 37.
18. Данілов І. В. *Uti Possitis* (про римлян, міст, і не тільки в контексті військової історії) / І. В. Данілов // *Кам'янець-Подільський вісник*. – 1997. – 14 червня.

19. Данілов І. Фортифікація Кам'янця-Подільського за К. Оппермана 1794 р. / І. Данілов // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 44 - 51.
20. Дашкевич Я. Р. Кам'янець-Подільський у вірменських документах / Я. Дашкевич // Архіви України. – 1970. – № 5. – С. 57 – 65.
21. Завальнюк О., Комарницький О. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис / О. Завальнюк, О. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2001. – 120 с.
22. Задорожнюк А. Навіщо будувати міст на пустинний півострів / А. Задорожнюк // Кам'янець-Подільський вісник. – 1997. – 15 лютого.
23. Кам'янець-Подільський // Українська радянська енциклопедія / гол.ред. М. П. Бажан, О. І. Білецький, І. К. Білодід, В. Г. Бондарчук, П. А. Власюк та інші. — Т. 6. — К., 1961. — С. 127.
24. Колодзейчик Д. Кам'янецький еялет: турецькі джерела до історії Поділля 1672-1699 років / Даріюш Колодзейчик // Український археографічний щорічник. Вип. I / П. С. Сохань (гол. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1992. – 472 с.: іл. – С.113-118.
25. Крикун М. Г. Люстрація Кам'янця-Подільського 1734 р. (до питання про житловий фонд українського міста у XVIII ст.) / М. Г. Крикун // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Вип. 2. — Т. 5. — Київ: Наукова думка, 1993. — С. 228.
26. Маланчук С. В. Кам'янець-Подільський замок XIV-XVII ст. у дослідженнях Ю. Сіцинського / С. В. Маланчук // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1. – С. 248 – 251.
27. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України: Історичні мандрівки / О. Я. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.

28. Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творах італійського гуманіста 16 ст. Джованні Ботеро / Ю. А. Мицик // Історичні дослідження. Вітчизняна історія, 1982. – Т. 8. – С. 29 – 33.

29. Мицик Ю. А., Степанков В. С., Стороженко І. С. Сполохи козацької звитяги: нариси / Ю. А. Мицик, В. С. Степанков, І. С. Стороженко. – Дніпропетровськ : Січ, 1991. – 206 с.

30. Наливайко Д. С. Україна другої половини XVII ст. в західноєвропейських історико-літературних пам'ятках / Д. С. Наливайко // Український історичний журнал. — 1972. — № 2. — С. 129 – 135.

31. Пламеницька Є. Нова концепція формування фортифікацій Кам'янця-Подільського в аспекті вивчення віку міста / Є. Пламеницька, О. Пламеницька // Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 22 – 24.

32. Пламеницька Є. М. Кам'янець-Подільський: Історико-архітектурний нарис / Євгенія Пламеницька, Іон Винокур, Григорій Миколайович Хотюн, Ізяслав Медведовський. – Київ : Будівельник, 1968. – 120 с.

33. Пламеницька О. Особливості еволюції містобудівної структури Кам'янця-Подільського у XI – XVII ст. / О. Пламеницька // Архітектурна спадщина України. – Київ: НДІТІАМ – Головкивархітектура, 2002. – Вип. 5. – С. 28 – 50.

34. Пламеницька О. А. Кам'янець-Подільський – місто на периферії Римської імперії: найдавніша урбаністична структура і фортифікації / О. Пламеницька, Є. Пламеницька // Пам'ятки України: історія та культура. – 1999. – № 4. – С. 1 – 80.

35. Пламеницька Є. Дослідження Кам'янець-Подільського замку / Є. Пламеницька // Археологія. – 1975. – №16. – С.14 – 37.

36. Пламеницька Є. М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці / Є. М. Пламеницька // Слов'яно-руські старожитності. – Київ, 1969. – С. 143 – 144;
37. Седак О. Кам'янець-Подільський замок / Олександр Седак // 100 найвідоміших шедеврів України. – Київ: Автограф, 2004. – С. 273-279.
38. Сецинский Е. Замковая православная церковь в Каменце / Е. Сецинский // Подольские епархиальные ведомости. – Каменец-Подольский, 1892. – № 27-28. – С. 474 – 490.
39. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 247 с.
40. Сіцинський Ю. Кам'янецький державний історично-культурний заповідник. Кам'янецька фортеця / Ю. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський: б.в., 1929. – 15 с.
41. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янця-Подільського та його околиць / Ю. Сіцинський. – Кам'янець-Подільський: Подільське братство, 1994. – 60 с.
42. Сіцинський Ю. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / Упор. С. В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр поділезнавства, 1994. – 96 с.
43. Січинський В. Чужинці про Україну / В. Січинський. – Київ, 1992. – 118 с.
44. Станіславська Л. П. Стара фортеця / Людмила Павлівна Станіславська. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2002. – 56 с.
45. Шевченко В. Фортифікаційні ідеї Альбрехта Дюрера і їх втілення в Україні / В. Шевченко // Пам'ятки історії України: історія та культура. – № 3-4. – 1998. – С. 83 – 87.
46. Юрченко П. Кам'янець-Подільський замок / П. Юрченко // Архітектурні пам'ятники. – Київ, 1950. – С. 105 – 120.